

բուսադէմ այցելած են նաեւ թորոս և Սէֆէր Վանեցի Տաղասացները¹։ Ինչ պատճառաւ Սէֆէր Վանեցի նշանակուած է Հ. Ակինեանէ, ինձ կը մնայ անձանօթ։ Ինծի ծանօթ Սէֆէր մը կը յիշուի Լէմպէրկի Հայոց ամուսնական դաշնագրաց կարգին «Դէսդամէնդը ուճմալը ճանլը Խաչատուրնուկ Սէֆէր օղլունակ Դօխաղը Anno 1620, 11 Septembris»։ Անշուշտ եթէ Հ. Ակինեան Սէֆէրի Վանեցի ըլլալուն փաստը ունի, ինձ հարկ չի մնար նոյնացնել Աշուղ Սէֆէրը Դօխաղցի Սէֆէրի հետ ի Լէմպէրկ։

Սէֆէր իր Բ տաղին Ե տան առաջին տողովը կ'աւանդէ Երուսաղէմի Աստուածածնայ Աւետման տեղւոյն վրայ շինուած Լայեիս = վայելուչ վանքի մը մասին, ա-

սիկա ծանօթութիւն մըն է որ աւանատես մը միայն պիտի կարենար տալ։

Սէֆէրի տաղերուն ուրիշ օրինակներն ալ ինձ կը պակսին, նոյնիսկ անոնց գոյութեան մասին յիշատակութիւններու չեմ հանդիպած ինձ ծանօթ ձեռագրաց ցուցակներուն մէջ, և սակայն, անտարակոյս բազմաթիւ արտագրութիւններ ըլլալու են, դատելով հեղինակին գեղեցիկ արտագրութիւններէն։ Վիեննայի թիւ 412 երգարանին մէջ, գրուած 1765ին, կայ տաղ մը «Աշըխլամայ ասացեալ ի Սօֆարօղլու ի վերայ Բաղաքին Լըեւանայ։ Երկիրնքն թունտ առաւ, գետինը գոռաց»։

Յ. ԲԻՒՐՏՆԱՆ

ՕՐՈՒԱՆ ԳՐԲԵՐ (ԳՐԱՆՕՍԱԿԱՆՆԵՐ)

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

«Այրիկեան եղևոր քննական ակնոցով», Փարիզ, 1931։

Համաշխարհային պատերազմին քարուքանդ եղած հայութեան աղիտալի օրերուն պատասխանատուութեան քննութիւնը կը կատարէ Կ. Սասունի։

Կարելի էր ազատիլ այդ վիճակէն։ Ըստ հեղինակին՝ հայը ինչ չիրք ալ բռնէր, պատերազմը պիտի պայթէր. պատերազմը իր ճամբով պիտի ընթանար։ Անշուշտ, ինչպէս կը գրէ հեղինակը, հայութեան անպատում աղէտը համաշխարհային պատերազմէն ծագած չէ, այլ թուրք կառավարութեան ուղեղէն։ Թուրքը գիտակցօրէն կազմակերպեց մեր ազգին բնաջնջումի ծրագիրը և զայն իրագործեց։ Թուրքը երբեք իր այդ գազանային ոճրագործութիւնը

կարող չէ մաքրելու պատմութենէն։ Իր այդ սեւ էջը պատմութեան մէջ միշտ սեւ պիտի մնայ։

Մեր կորուստն անպատում է. հեղինակը և ամէն հայ այս համոզումն ունինք, որ այսքան աղէտներէն վերջը, միակ յոյսի ապաւէն մնացած է Արարատեան փոքրիկ Հայաստանը, որ պահ մը ան ալ թուրքին գազանութեան ենթակայ եղաւ և հոն հայը իր գերագոյն ճիգերով վերջապէս կըրցաւ պահել իր գոյութիւնը։

Այդ դժոխային կացութեան մէջ կարելի չէր ինքնապաշտպանութիւնը։ Մահը վճռական էր. կը մնար քաջաբար կռուիլ և քաջաբար մեռնիլ։ Այդ ալ պատահեցաւ։ Ռուսաստան արդէն պատերազմի մէջ էր. հայ կամաւոր ռազմիկներ ամէնէն առաջ մտածեցին սահմանակից հայ քաղաքներու փրկութիւնը։

Սասունին այս մասին կը գրէ թէ 1914ի ռուսական բանակները եւ հայ կամաւորները կը մտնէին Բասեն և Ալաշկերտ և այդ միջավայրերէն կ'ազատէին 46 հազար հայեր։ 1915ի առաջին ամիսներուն մէջ, ռուս բանակը կը զբաւէ Բու-

լանուի — Մանագլերտ, որով թուրքին սուրէն կ'ազատին 34.000 հայեր։

Պահպանողական հայերը, որոնք նոյն իսկ ահաւոր ջարդերէն վերջը տակաւին զամուած կը մնային Պոլիս իրեւ թուրք կառավարութեան պաշտօնեայ, զանոնք Սասունին կը քննադատէ, անոնց և պատրիարքին խոհեմութեան խորհուրդները կը պարսաւէ, ըսելով թէ անոնք մոռցան որ իրենք մարտիրոս ցեղի մը ներկայացուցիչներն էին, իրենք չտեսան որ իրենց ցեղը կ'այրէր հրդեհի մէջ, ու կը հալէր բարկ աւազներուն վրայ։ Նման քննադատութիւն մը արգար չէ. այդ երեւելի դատութիւն մը արգար չէ. հարկ էր որ իրենք ալ թուրք դահլիճին ըսէին, — Մենք ալ հայ ենք, մեզ ալ մեռցուցէք...։ Սասունին չի գիտեր որ այդ ձերբակոտարաններէն եղան ոմանք որ ամէն միջոց բանեցուցին և կըրցան ազատել տարազերեալներէն մէկ քանինը։

Սասունին ընդվզումի չղիմոզ ժողովուրդին ներողամտ չէ. սարուկ համակերպողներուն հետ համաձայն չէ, և սակայն կը խոստովանի որ պատահեցան շարք մը ընդվզումներ, և ատով ինչ ինչ տեղեր ժողովուրդը ինքնին իր փառապատեղը կազմեց, թշնամիին հետ կռուեցաւ և այդ կերպով համակերպութեան արատը մաքրեց։

Ընդվզումի դիմեցին Սասունի և Տաւօնի քաջ ժողովուրդին քաջազունները։ Մէկ քանի գիւղեր ազատեցան Դատուանէն առաջացող ռուս բանակին հետ նահանջելով։ Վանի նահանգէն կ'ազատին 111 հազար հայեր։ Խնուսի հայերը զէնքի դիմելով, քառասուն օր կը կռուին և 4000 հայեր կը փրկուին։ Ինքնապաշտպանութեան խիզախ օրինակը տուաւ Շապին-Դարահիսարի ժողովուրդը։ Սասունին չի մոռնար յիշելու Ուրֆայի հայերուն քաջախիզախ դիմադրութիւնը զոր կը նմանընէ Յունաստանի Միսոլոնիլին։ Հեղինակը հակադաշնակցականներու հետ շատ խստիւ կը վարուի. որոնք էին այդ հակադաշնակցականները՝ յետադիմականները,

ըր, ռամկավարները, հնչակեանները, կըղերականները, հայ հարուստ, կալուածատէր եւ առեւտրական դասակարգը, եւ բազմաթիւ ապադասակարգային տարրեր. ասոնք ըստ հեղինակին հակադաշնակցական էին անձնական շահերէ զրդուած կամ քաղաքական գիտակցութենէն զուրկ ըլլալուն համար։

Սակայն արգար ըլլալու համար Սասունին մոռնալու չէր ըսելու որ անոնք միեւնոյն ատեն թթու ազգասէրներ էին։ Անոնք ազգին շահը պաշտպանելու համար շուտով հասկցան թուրքին նենգաւոր թշնամութիւնը։

Հակադաշնակցականներն ալ անիրաւած են երբ համոզուած կ'ըսեն թէ դաշնակցականները իթթիհատականներուն հետ միացած հայութեան թշնամիները եղած են։ Սասունին լինելով Դաշնակցութեան ջահակիրը՝ կը խոստովանի որ իթթիհատական թուրք կառավարութիւնը արտաքսապէս շատ բարեկամ կը ձեւանար Դաշնակցութեան հետ և միեւնոյն ատեն իր «խարդախ աչքը կը պահէր անոր վրայ»։

Միալած չեմ, թէ ըսեմ որ Սասունին այս անդրադարձութիւնը մետասաներորդ ժամուն կը կատարէ. այս անդրադարձութիւնը 1911ին ես կ'ընէի Վառամեանին և Զարգարեանին, ու անոնք բացարձակապէս չէին համոզուեր...։ Սակայն նոյն տարուան վերջերը Դաշնակցութիւնը «իթթիհատ — դաշնակցական» համաձայնութիւնը չեղեալ հռչակեց։ Եւ արդէն շատ յայտնի եղած էր թուրք կառավարութեան հայուն դէմ ցոյց տուած թշնամի խարդախութիւնը։

Պէտք է խոստովանիլ որ հայկական դատը՝ մտաւորական հայ յեղափոխականները կ'արժարձէին։ Եւրոպան կ'անդրադառնար եւ Պալքանեան պատերազմէն վերջը մեծ պետութիւնները պարտուած թուրքին կը պարտաւորէին Հայաստանի մէջ մտցնել խոստացուած բարենորոգումները. Հայաստան կը բաժնուէր երկու մեծ նահանգներու որոնց մարզպան նշանակուած էին Հոֆ և Վէստէնէնկ եւրո-

պացնները. համաշխարհային պատերազմը ծագելով, անոնք դարձեալ Եւրոպա կը վերադառնան:

Պատմութիւնը ժամանակին արձանագրած է թէ Դաշնակցութիւնը յայտնապէս մերժած էր իթթիհատին առաջարկը՝ որ է ըսել հայ ռազմիկներ ռուսին դէմ հանել. կ'առաջարկէին Դաշնակցութեան որ ան կազմակերպէ ապստամբութիւններ Արարատեան Հայաստանի մէջ և ռուս բանակը կոնակէն հարուածէ. եթէ դաշնակցականները կատարէին այդ գործը, իթթիհատ թուրք կառավարութիւնը կը խոստանար ինքնավարութիւն շնորհել Արարատեան Հայաստանին... Օսմանեան պետութեան գերիշխանութեան ներքեւ... Դաշնակցութիւնը կը պատասխանէ.

«Մենք դէմ ենք պատերազմին, իսկ եթէ պատերազմը պայթի, հայ ժողովուրդը կը մնայ չէզոք: Հայ. ժողովուրդը բաժնուած է երկու հատուածներու. ռուսահայ հատուածը իր պետութեան սահմաններուն մէջ ենթակայ է պարտադիր զինուորագրութեան: Տաճկահայութիւնը հաւատարիմ կը մնայ թիւրքիոյ, կ'ենթարկուի պարտադիր զինուորագրութեան և կը կատարէ իր պարտականութիւնը հանդէպ պետութեան: Նոյնիսկ թիւրքներ ծառայութեան համար կը կազմակերպէ կամաւորական խմբեր եւ կ'օժանդակէ թիւրք կառավարութեան, եթէ այդ խումբերուն զէնք մատակարարուի»:

Թուրքը այս պատասխանը ժխտական համարեցաւ և հաստատ հաւատք ունեցաւ թէ հայը ռուսին հետ իրեն դէմ պիտի պատերազմի. և սկսաւ իրագործել հայութիւնը բնաջինջ ընելու գազանային ծրագիրը: Եւ ատով կարծեց լուծել հայկական հարցը: Եւ կը յաջողէր. ժամանակը ամենայարմար էր. հայութեան բարեկամ կարծուած կառավարութիւնները պատերազմի մէջ ըլլալով, թուրքին դէմ բանակներ չէին կրնար հանել. ամէն կառավարութիւն ինքզինքը փրկելու կը մըտածէր: Խեղճ մնացողը, ինքնապաշտպանութեան դիմողը հաւասարապէս թուրք

գազանէն ողջակէզ կ'ըլլար: Եւ այդ պարագաներուն մէջ ինչ կրնար ընել զինուած կամ անզէն հայութիւնը. ըստ Սասունիի՝ ինքնապաշտպանութեան դիմելով կոռուելով մեռնելու էր. անտարակոյս ասով հայը դիւցազ կը համարուէր, բայց անկախութիւնը դարձեալ ձեռք չէր ձգեր...:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

ՄԻԱԲԱՆՔ ԵՒ ԱՅՅԵԼՈՒՔ

ՀԱՅ ԵՐՈՒՍԱԿԵՄԻ

Աշխատասիրեց

ՄԿՐՏԻՋ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

1929. Տպարան Սրբոց Յակոբեանց. Երուսաղէմ
Գին՝ 2 Շէլին. — էջ ԺԶ + 514

Մեղուաջան Սրբազանին կարեւոր աշխատութիւններէն մին է այս. ոչ ոք իրմէ աւելի ձեռնհաս էր այս աշխատութիւնի գլուխ հանելու: Անտարակոյս նկատի առնելով նիւթիս ընդարձակածաւալ հանգամանքը կատարեալ աշխատանք մը չէր կարելի սպասել: Արդէն Սրբազանը իր յառաջաբանին մէջ կ'արդարացնէ ինքզինքը: Սակայն գնահատելով հանդերձ ցանկալի երկս՝ կը համարձակիմ ընել ինչ ինչ դիտողութիւններ, որոնք ըստ իս մեծ աշխատանք մը չէին պահանջեր Միաբանք և Այցկալը աւելի կատարեալ ընելու համար:

Ա) Կան քանի մը կենսագրականներ կամ ծանօթութիւններ որոնց ո՞ր շրջանի կամ ինչ թուականի պատկանիլը բնաւ չի յիշուիր: Էջ 27 «Առաքել վրդ. Հրդուեցի. մր. — յիշատակ ունի Ս. Յակոբայ մէջ (մ 2 թ. 532)»: Ինչ յիշատակ. ո՞ր թուականէն. գոնէ մօտաւորապէս: Ըստ իս անյարմար է նաեւ սա ձեւը. (էջ 35) «Աստուածատուր սրկ. Ուռհայեցի մր. — Գրիգոր պատրք. Պարոնդէրի օրով»: Գրիգոր Պարոնդէրի ծանօթ չեղողը ստիպուած պիտի ըլլայ նախ այդ պատրիարքին «օրով»ին ինչ թուական ըլլալը գտնել, Աստուածատուր սար-

կաւագին կենաց շրջանը իմանալու համար, և ասիկա, ըստ իս, անպատեհ և տաղտկացուցիչ է:

Բ) Կան կենսագրութիւններ ալ ուր ո՞ր և է տեղեկութիւն չենք գտներ. մերկ ու չոր թուական մը բաւ կը համարուի: Էջ 32 «Աստուածատուր Ա. Պե. 1313-1316» և ուրիշ ոչինչ Երուսաղէմի այս պատրիարքին համար. նոյնիսկ թուականին աղբիւրը մեզի կը մնայ անձանօթ:

Գ) Կարգ մը կենսագրութիւններու մէջ ալ կը յիշուին կարեւոր դէպքեր, որոնց սակայն թուականները անձանօթ կը մընան: Օր. էջ 269 Մարտիրոս Պե. Քէֆէցի կամ Ղրիմցի «Եպս. կը ձեռնադրուի 1660ին Քէֆէի Եկեղեցւոյն համար յետոյ կու գայ Երուսաղէմ». լաւ պիտի ըլլար թուականը դնել, և եթէ ծանօթ չէ՝ գոնէ ակնարկուի թէ Երուսաղէմ գալու թուականն անձանօթ է. և կամ մօտաւոր հաւանական թուական մը նշանակուի:

Դ) Կ'արժէր որ բոլոր աղբիւրներն ալ յիշուէին մանրամասն կերպով:

Անշուշտ ասոնք թերութիւններ են որոնք կարելի էր ճշտել երկասիրութեան խմբագրութեան միջոցին՝ արժանապատիւ Սրբազան հեղինակէն: Թէեւ դեռ կան շատ մը այցելուներու կամ միաբաններու անուններ, որոնք վրիպեր են ժրաջան հեղինակին պրպտող ակնարկէն, ինչպէս օր. Աւփիար Բագրատունի Պէլլիւրացի. — Նշանաւոր Ապրօ Զէլէպիի պապը, որ 1632ին «ուխտի կ'երթայ Երուսաղէմ». («Բազմավէպ», 1925. էջ 259):

Մկրտիչ վրդ. Բագրատունի. — 1861 Նոյեմբեր 15ին Կարինէն մեկնեցաւ Երուսաղէմ ու ետ դարձաւ 1870 Մայիս 15ին: («Բարձր Հայք», 1926. Հ. Յ. Ծ. Վ. Քօսեան. Բ հատոր. էջ 114-115):

Արդար ըլլալու համար սակայն աւելորդ կը գտնեմ և մանաւանդ անբաւարար իմ գնահատանքի տողերս այս իրապէս արժէքաւոր աշխատութեան համար, որ կը մնայ յուշարձան մը «ի յիշատակ հոգւոց ի Տէր հանգուցելոց միաբանից և այցելուաց Ս. Յակոբեանց վանացս Ե-

րուսաղէմի», ինչպէս որ զրբի սկիզբն իսկ կը յիշատակէ հեղինակը:

Յանկալի է տեսնել Բ և Նոյնիսկ Գ հրատարակութիւնը այս աշխատութեան, յաւելեալ և ճոխացեալ ժրաջան հեղինակէն իսկ:

Հայ բանասիրութիւնը պարտք կը դնէ Երուսաղէմի արդի ուսումնասէր միաբանութեան, և տարակոյս չունիմ որ Գեւրգապտիւ Թորգոմ գրասէր և գիտնական Սրբազանին պատրիարքութեան շրջանին, իր իսկ յորդորներով գլուխ հանուի այս աշխատութիւնը՝ օգտուելով Մկրտիչ Սըրբազանի ամենագնահատելի մեղուաջանութեանէն:

* * *

ՓԻԼԻՊՊՈՒՊՈՒՍՈՅ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ և անոր Եկեղեցին (1675 - 1828 - 1929)
Եկեղեցւոյն նորոգ կառուցման հարիւրամեակի առթիւ:

Գրեց ԵՐՈՒՍԱԿ ԵՊԻՍԿ. ՓԵՐՏԱՀԱԵԱՆ

Փ. Պոլիս. 1929. Տպ. Նոր Տառ. էջ 6 + 46 + 2.
3 պատկերք Ֆիւլպէի (Փ. Պոլիս) Ս. Գեորգ Եկեղեցւոյն ներքին և արտաքին, և 1 պատկեր քաղաքին Հայոց գերեզմանատան Ս. Յովնանէս Մկրտչի մատրան: Գրքին հասոյթը ամբողջովին ի նպաստ՝ Աղգային անտուկին:

Սրբազանին ազնուութեան կը պարտիմ օրինակ մը այս երկիս որ չէ հրատարակուած, ըստ Սրբազանին իսկ տողերուն, անգոհացուցիչ ըլլալուն. և արժանի չէ նկատուած հրապարակուելու: Արդարեւ իւեղճ է տպագրութիւնը. թէեւ նիւթը շատ կարեւոր է իր ամբողջութեան մէջ. և զրադած ըլլալով մեր պատմաբանասիրութեան ամենածանօթ ու մութ շրջանի մը վրայօք արժանի կը նկատեմ զայն ներկայացնել:

Սրբազանը թափած է որոշ չափով աշխատանք. հաւաքած է այս հրատարակութեան մէջ բաւական հետաքրքրական նիւթ, թէեւ ոչ լաւ մշակուած և խումբագրուած: Հատորը կը ներկայացնէ աղբիւրներ՝ որոնցմէ օգտուիլ կ'արժէ, ուստի և օգտակար հրատարակութիւն մը կրնամ նկատել: